

ПРЕЛИМИНАРНО ИСТРАЖИВАЊЕ СУЈЕВЕРНОГ ПОНАШАЊА У ОРИЈЕНТИРИНГУ

Љубица Бачанац¹ Ирина В. Јухас²,

¹Факултет за спортски менаџмент, Универзитет Доња Горица (УДГ), Подгорица, Црна Гора

²Факултет спорта и физичког васпитања, Универзитет у Београду, Србија

Сажетак

Коришћење сујеверних понашања проистиче из потребе спортиста да смање такмичарски притисак и неизвесност исхода. Такво понашање им пружа илузију контроле над бројним спољним факторима (факторима среће) који могу утицати на њихов такмичарски резултат. Циљ ове студије је утврђивање присуства сујеверног понашања, његове повезаности са узрастом, полом, искуством и самопоуздањем такмичара, као и о подесности скале Блек и Фредерика (1998) за примену на нашим спортистима. Из оригиналног Упитника сујеверних ритуала који су развили Блек и Фредерик (1998), након превода на српски језик, избачена су четири ајтема, а додато питање о поузданости у сопствене оријентиринг вештине, испитаницима пружа могућност да наведу лична сујеверна понашања која у упитнику нису поменута. Упитник је попунило 78 оријентираца (45 мушкараца, 33 жене), узраста од 10-70 година, просечног такмичарског искуства од 15.2 године. На основу добијених резултата истраживања, утврђено је да од 10 до 68% српских оријентираца користи 15 од укупно 41 сујеверна ритуала, да је просечан број наведених ритуала по испитанику био мали ($M/SD=5.38\pm 3.46$), да је оцена њихове ефикасност на скали од 0-5 била ниска (2.88 ± 1.31), да шест ритуала нико није користио, а да је наведен знатан број ритуала специфичних за оријентиринг којих нема у примењеном упитнику. Постоји значајна позитивна корелација између броја коришћења сујеверних ритуала и женског пола ($p=.25$), а негативна са старашћу, такмичарским искуством и самопоуздањем у оријентиринг вештине ($p=-.40$; $-.38$; $-.39$ респективно). Чињеница да српски оријентирци практикују релативно мали број сујеверног понашања наведеног у примењеном упитнику, те да истовремено наводе друге сујеверне ритуале које најчешће сматрају неопходним рутинама престартне припреме, упућује на неопходност конструисања новог упитника сујеверног понашања, специфичног за оријентиринг и нашу спортску културу.

Кључне речи: РИТУАЛИ / УЗРАСТ / ПОЛ / ТАКМИЧАРСКО ИСКУСТВО / САМОПОУЗДАЊЕ / ОРИЈЕНТИРИНГ

Кореспонденција са ауторима: Љубица Бачанац, Е-mail: ljbacanac@yahoo.com

УВОД

Сујеверно понашање својствено је људима свих култура. Оно се налази је у природи човека и његовој жељи да контролише исходе догађаја у свом животу, да их учини предвидљивијим и повољнијим, без обзира што је то рационалним поступцима немогуће. Иако му логичко резонување говори да његово сујеверно понашање нема реално утемељење у научно доказаној повезаности између узрока и последице, човек се и даље не одриче својих сујеверних веровања.

Сујеверна понашања проистичу из културног и етничког миљеа појединца и друштва. Она, у примеру спорта имају, између осталог, функцију да спортисти смање притисак и неизвесност такмичарског исхода. Пружају му илузију контроле над бројним спољним факторима (факторима среће), за које верује да могу утицати на његов такмичарски резултат.

Сиборовски (Ciborowski, 1997) говори о две врсте сујеверја у спорту. Једно је коинцидентално (случајно) или сујеверје типа Скинерових голубова, а друго је узрочно сујеверје које подразумева постојање узрочне везе између понашања и утицаја на исход догађаја, упркос недостатку научне потврде за такву везу. Мада су у спорту сујеверна понашања одувек постојала и одвијала се директно пред очима спортских навијача, медија или индискретније у мање видљивим формама, ипак, интензивнија интересовања спортских психолога и стручњака из осталих друштвених и хуманистичких наука за њихово изучавање везују се за другу половину прошлог века. То се десило онда када је са њих скинута стигма негативности и када је уважено и прихваћено веровање спортиста да их практиковање ритуала смирује, помаже да у такмичарски процес уђу смиренији, самопоузданији и са осећајем контроле над исходом, па макар он био само илузија.

Већина истраживача (Bisht, Sardar & Pandey, 2016; Bleak & Frederik, 1998; Brevers, Nils, Dan, & Noel, 2011; Donti, Katsikas, Stavrou & Psychountaki, 2007; Domotor, Ruiz-Barquin & Szabo, 2016; Ptacek, 2016; Ofori, Biddle & Lavallee, 2012; Schippers & Van Lange, 2006; Todd & Brown, 2003) користе општу дефиницију Вомакове која сујеверје одређује као „необично, понављајуће ригидно понашање за које актер сматра да има позитиван утицај, док у реалности не постоји узрочна веза између понашања и исхода догађаја“, или њену дефиницију специфичног сујеверја у спорту као „радње које су понављајуће, формалне, секвенционалне, различите од технике извођења, а за које спортисти верују да су моћне у контроли среће или других спољних фактора“ (Womack, 1992, стр. 192). Истраживачи у спорту ослањају се и на Моранову дефиницију сујеверног понашања у спорту која гласи: “понашање које нема јасну техничку функцију у извођењу вештине, а за које се верује да контролише срећу и/или друге спољне факторе (Morgan, 1996; према Foster, Weigand, & Baines, 2006).

Поједини истраживачи који се баве овим феноменом користе и Мериам Вебстер речник у коме се сујеверје дефинише као „веровање или пракса која произлази из незнања, страха од непознатог, веровања у магију или срећу или погрешну концепцију узрочности“ (Merriam-Webster.com Dictionary); као „ирационално веровање да неки предмет, поступак или околност која није логички повезана са током догађаја утиче на његов исход (Damisch, Stoberock, & Mussweiler, 2010),

Као што сујеверја у свакодневном животу треба разликовати од предрасуда (Живановић, Рађеновић и Савић, 2012), тако је и у спорту важно, али и прилично тешко, разликовати их од предтакмичарских рутина (Allen, Thorton & Riby, 2020; Basiaga-Pasternak, 2019; Bleak & Frederic, 1998; Ciborowski, 1997; Domotor, Ruiz-Barquin & Szabo, 2016; Donti et al., 2007; Gupta & Dutt, 2019). Без обзира што и сујеверни ритуали (СР) и предтакмичарске рутине (ПТР) укључују формалне, секвенционалне и често понављајуће елементе, они се разликују по својој функцији (контрола среће или извођења), настанку (развијају их сами спортисти – уче се уз помоћ стручњака), садржају и ригидности. Домотор и сар. (2016) истичу да разлика међу њима, иако

често нејасна, ипак постоји. Док сујеверним ритуалима спортисти покушавају контролисати високо стресне и неизвесне такмичарске наступе и срећу у њима, ПТР су намерно научене уз помоћ спортских стручњака, а циљ им је да директно утичу на квалитет технике извођења. Сујеверна понашања у спорту најчешће настају случајно, спортисти ирационално верују да им доносе срећу, иако немају директну везу са техником извођења. ПТР директно утичу на технику извођења (Foster & Weigand, 2006), чине их когнитивне и бихевиоралне технике за регулисање узбуђења, контролу пажње и концентрације, редукцију анксиозности, јачање самопоуздања, итд. и што је најважније, спортиста има контролу над њима. Сујеверја спортисти помажу да одржи емоционалну контролу, да створи илузију контроле над исходом свог наступа, да му смање ниво анксиозности, повећају самопоуздање, а делују само дотле док он/она у њих верују. Имају ригидни тајминг и фиксни редослед извођења, па спортисти осећају да их ритуали контролишу, а не да они имају контролу над њима.

На сујеверна понашања спортиста раније се, углавном, гледало негативно, приписивана им је оштећујућа улога у извођењу, што је прилично допринело да се релативно касно (негде средином прошлог века) започне са научним истраживањима њихове природе, распрострањености и улоге у спорту. Данас се располаже мноштвом података добијеним у студијама спортиста различитог нивоа успешности. Садрже чињенице које говоре о факторима (персоналним и ситуационим) повезаним са склоношћу сујеверним ритуалима или указују на бенефите њиховог коришћења. Скоро је немогуће споменути све студије које су се бавиле проблемом сујеверја у спорту, без обзира на релевантност њихових резултата, али чини нам се да је незаобилазно истраживање Блек и Фредерик (Bleak & Frederick, 1998) које је, поред утврђивања распрострањености сујеверја у фудбалу, гимнастици и атлетици, изнедрило и први инструмент за његово мерење Упитник сујеверних ритуала (енг. *Superstitious Ritual Questionnaire, SRQ*), и тако покренуло „лавину“ истраживања која су обогатила наша знања о овом свеprisутном феномену савременог спорта.

Две новије студије, такође, завређују пажњу, јер дају одличну феноменолошку анализу сујеверја у спорту (del Rosario, 2017) и исцрпан преглед литературе и истраживања која су се бавила повезаношћу сујеверја и извођења, врстама, разлозима и спортовима у којима је оно истраживано (Domotor et al., 2016). Убедљиво највећи број истраживања сујеверних ритуала изведено је на кошаркашима (Barkoukis, Perkos & Kokkinopoulos, 2011; Brevers, Dan & Noel, 2011; Burke, Czech, Knight, Scott, Joyner, Benton & Roughton, 2006; Buhrmann, Brown & Zaugg, 1982; Buhrmann & Zaugg, 1981; Deol & Sing, 2017; Donti et al., 2007; Foster et al., 2006; Gupta & Dutt, 2019; Gregory & Petrie, 1972; Hodd, 2002; Womack, 1992; Zaugg, 1980 итд.), фудбалерима, играчима америчког фудбала, бејзбола, хокејашима на леду и трави, атлетичарима, тенисерима, стонотенисерима, гимнастичарима, одбојкашима, пливачима, голферима, боксерима, балетским играчима, мачеваоцима, универзитетским спортистима састављеним од спортиста различитих спортова и такмичарских нивоа.

Истраживачи су показали да постоји широка леза различитих облика сујеверних веровања, од оних општег типа („сломи ногу“ и „куцни у дрво“, избегавања несрећног броја 13, црне мачке, ношења амајлије 'зечије стопало'...), до оних која су персонално специфична или карактеристична само за одређене спортове. Демистификујући сујеверје у спорту, Нил (Neil, 1982) покушава да их класификује према пореклу наводећи Кофинову типологију (Coffin, 1971) који их дели у 3 категорије: веровања и поступке које спортиста носи из своје културе, сујеверја везана за дуготрајну традицију у неком спорту и лична сујеверја или ексцентричности. Нил цитира и Мелча (Gmelch, 1972) који сујеверја у бејзболу класификује у три категорије: ритуале, табуе и фетише. Живановић и сар. (2012) на основу начина испољавања, тј. врсте активности, сујеверја деле на вербална (речи и фразе којима се спортисти обраћају себи), невербална (гестови, мимика, звуци, покрети тела) и помешана (ритуали који укључују и вербалне и невербалне активности). Грегори и Питри (Gregory & Petrie, 1972, стр. 2) су полазећи од

Цаходине дефиниције сујеверја (Jahoda, 1969), као „веровања да је нечија судбина у рукама непознатих спољних сила којима управљају силе над којима човек нема контролу“, одвојили генерално и спортско сујеверје које су класификовали у неколико субкатегија (униформа, одећа, опрема, рутина, предмети/амајлије, храна, религија, гледаоци, коса, руке). Њихова класификација веома је слична оној коју су користили Блек и Фредерик (Bleack & Frederick, 1998) у свом Упитнику сујеверних ритуала: одећа и изглед, фетиши, ритуали пред наступ, током наступа, тимски ритуали, молитве и сујеверја тренера.

Велики број истраживања бавио се, не само тражењем одговора на питања о природи и распрострањености сујеверја у спорту, факторима (персоналним и ситуационим) повезаним са њиховим практиковањем, већ и питањем какви су ефекти њиховог коришћења на психолошка стања спортиста и квалитет њиховог извођења. Без детаљног навођења анализираних студија, ипак њихове резултате могуће је резимирати на следећи начин: (i) ритуали су карактеристични за све спортове и културе; (ii) спортисти их користе као припрему за наступ, редуковање анксиозности, подизање самопоуздања и побољшање извођења; (iii) појављују се у различитим облицима и садржајима; (iv) углавном су распрострањенији међу спортистима женског пола; (v) имају плацебо ефекат и спортистима дају илузију контроле над стресним такмичарским ситуацијама; (vi) спортисти манифестују мање генералног сујеверја него неспортисти, али су њихови сујеверни ритуали више везани за спорт; (vii) сујеверни ритуали се разликују од предстартих рутина; (viii) на употребу СР утичу различити фактори; (ix) елитни спортисти су сујевернији него неелитни, а они из тимских спортова од спортиста из индивидуалних; (x) СР имају позитиван ефекат на квалитет извођења у спорту; (xi) виши нивои спортског мајсторства и такмичења повезани су са већом употребом сујеверног понашања; (xii) позиција на којој спортисти играју и врста спорта утичу на склоност сујеверју; (xiii) сваки спорт има своја доминантна специфична сујеверја; (xiv) култура из које спортисти долазе утиче на њихово сујеверно понашање; (xv) у већини студија потврђена је позитивна повезаност између религиозности и сујеверног понашања; (xvi) одређене карактеристике личности представљају предикторе сујеверног понашања; (xvii) спортисти са спољним локусом контроле манифестују више сујеверног понашања него спортисти са унутрашњим локусом контроле; (xviii) спортисти са израженијом потребом за контролом склонији су употреби сујеверног понашања које им служи за стицање контроле на такмичењима; (xix) не постоје сагласни резултати о распрострањености обрасца А-типа понашања међу спортистима различитог такмичарског нивоа, нити његовом доприносу сујеверном понашању; (xx) постоји позитивна корелација између висине такмичарске анксиозности и броја сујеверних понашања; (xxi) установљена је позитивна повезаност између спортског идентитета и сујеверног понашања, а негативна између спортског самопоуздања и сујеверног понашања; (xxii) такмичарско искуство је негативно повезано са сујеверјем; (xxiii) нађена је негативна повезаност интерног атрибуционог стила и броја сујеверних ритуала; (xxiv) повезаност оптимизма и песимизма са сујеверјем у спорту није једнозначна, те захтева даље истраживање; (xxv) посвећеност ритуалима у спорту је већа када је неизвесност и важност утакмице већа, што се приписује посредничком ефекту психолошке тензије.

Имајући у виду да прегледом расположиве литературе није било могуће издвојити студију која се бавила сујеверјем код спортиста у оријентирину, а знајући из сопственог искуства да таква понашања постоје, ово неекспериментално посматрање имало је неколико циљева: (1) да утврди распрострањеност сујеверних ритуала код оријентираца Србије; и (2) истражи колико су оријентирци уверени у ефикасност сујеверних ритуала. Осим тога, обухваћене су везе сујеверја са полом, узрастом, такмичарским искуством, као и нивоом самопроцене такмичарских способности у оријентирину (условно спортско самопоуздање). Специфичан циљ овог истраживања припада оцени погодности оригиналног Упитника сујеверних ритуала Блек и Фредерик (1998) за процену сујеверја код оријентираца. Недоумица у

сазнајни капацитет овог упитника проистиче из чињенице да је он намењен спортистима генерално и да га већина савремених аутора користи само као полазну основу за конструисање упитника специфичних за одређене спортове. Због свега реченог, ова студија представља тек прву фазу истраживања која треба да пружи довољно чињеница на основу којих би били конструисани инструменти за оцену сујеверја у оријентирингу.

На основу увида у резултате досадашњих истраживања сујеверја у спорту, као и сопствених искустава ауторки овог истраживања у оријентирингу, издвојене су истраживачке претпоставке:

- присуство сујеверних ритуала код оријентираца и веровање у ефикасност таквог понашања слично је његовој распрострањености код других спортиста;
- постојаће повезаност између пола, узраста и такмичарског искуства оријентираца и њиховог практиковања сујеверног понашања;
- оријентирке ће се разликовати од оријентираца по коришћењу већег броја ритуала и природи ритуалног понашања у чију се ефикасност више верује;
- млађе такмичарске категорије и оријентирци са краћим тренажним и такмичарским стажом, више ће користити ритуале него старији, који, у већини случајева, имају и више година такмичарског искуства;
- очекује се негативна повезаност између нивоа поузданости у оријентиринг способности (спортског самопоуздања) и склоности ка сујеверју.

МЕТОД РАДА

Узорак испитаника

У истраживању је добровољно учествовало 78 оријентираца оба пола, 45 мушкараца (просечне старости 38.7+/-20.6 година) и 33 жене (просечне старости 29.2+/-19.5 година) у такмичарским категорија од М/Ж12 до М/Ж70. Просечно такмичарско искуство оријентираца износило је 19.1+/-15.8 година, док је код оријентирки оно било значајно мање: 9.9+/-9.9 година.

Претходне информације учесницима посматрања

Путем и-мејла Оријентиринг савеза Србије, сви оријентирци су седам дана раније упознати са циљевима планираног истраживања, обавештени о датуму његове реализације и замољени да у њему добровољно учествују. Добили су основне информације о његовом значају и циљевима, тајности личних података и термину када ће се реализовати. На Првенству Србије у спринту (новембар 2020) учесници су пре или након наступа добровољно попунили Упитник.

Инструмент

У истраживању је коришћен оригинални Упитник сујеверних ритуала (Superstitious Rituals Questionnaire, SRQ) кога су развили Блек и Фредерик (Bleak and Frederick, 1998) на основу скале коју су користили Бармен, Браун и Сауг (Buhrmann, Brown, & Zaugg 1982). Упитник садржи 45 сујеверних ритуала распоређених у 7 категорија: одећа / изглед и припрема, фетиши, ритуали пред наступ, током наступа, тимски ритуали, молитва и тренер. Након превода на српски језик, Упитник је незнатно скраћен и модификован избацивањем 4 ајтема (*When sub-in take jacket to player; Wear Same clothing under pads; Scoring first (point/s); Slap hand of scorer*) који су оцењени несвојственим и неразумљивим узорку. Учесници су требали да означе да ли сваки наведени ритуал користе или не, а затим оцене степен ефикасности ритуала које користе на скали од 1 (уопште није ефикасан) до 5 (веома је ефикасан).

Спортско самопоуздање мерено је питањем које гласи: *Заокружите један број на склади од 1-5 који најбоље описује колико сте сигурни у своје способности у оријентирингу? (1=уопште нисам); 5=веома сигуран/на*). Овакав поступак мерења једним ајтемом идентичан је

оном који је користио Птацек (Ptacek, 2016) испитујући повезаност сујеверја и самопоузања у спорту. Сматрамо га прихватљивим, јер спортско самопоуздање није у главном фокусу овог истраживања, већ само један од више различитих фактора који утичу на практиковање сујеверних ритуала код спортиста.

У последњем делу Упитника учесници су замољени да наведу сујеверна понашања која користе у оријентирингу, а нису садржана у Упитнику. Оно гласи: *Веома је важно да сада наведете сујеверна понашања која ви користите у оријентирингу, а горе нису наведена. Број ваших одговора је неограничен (нпр. напијете пола флашице воде, или прво обујете леву па онда десну патику/чарапу; не једете ништа пре трке; три пута се напијете воде, прекрстите се; 15 минута пред старт обавезно одете у тоалет итд.)*

Статистичка обрада и анализа податка

Подаци су анализирани коришћењем мера дескриптивне и компаративне статистике (t-тест, једносмерна АНОВА са *Tukey Post Hoc тестом*). Експлоративна факторска анализа (ФА) изведена је ради утврђивања броја и природе фактора који леже у основи сујеверног понашања у спорту, односно провере да ли се они подударају са поставкама Блек и Фредерик (1998) да се сујеверно понашање у спорту мерено њиховим Упитником сврстава у седам већ поменутих категорија.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Резултати истраживања су представљени у осам табела, а њихова анализа покрива неколико простора сазнања – од распрострањености и оцене ефикасности сујеверних ритуала у оријентирингу до њихове корелације са демографским, ситуационим и персоналним варијаблама, утврђивања и анализе разлика у сујеверном понашању оријентираца различитог пола, старосних категорија, такмичарског искуства и нивоа самопоуздања у оријентиринг способности, до методолошких питања у вези са примењеним Упитником сујеверних ритуала.

I Распрострањеност и веровање у ефикасност сујеверних ритуала

Резултати наведени у табелама 1 и 2 говоре да 92.3% оријентираца користи од 1-14 ритуала од укупно 41 који су наведени у упитнику, док 7.3% не користи ниједан сујеверни ритуал. Ови налази су слични подацима добијеним у студији Бривез и сар. (Brevers et al., 2011) који су нашли да 75.8% белгијских спортиста оба пола користе од 1-12 ритуала и Сиборовског (Siborowski, 1997) да су 73.2% бејзбол играча себе описали као сујеверне. Истражујући однос сујеверја и самопоуздања у спорту код спортиста различитих тимских и индивидуалних спортова америчких колеџа, Птацек (Ptacek, 2016) је нашао да 98% користи бар један сујеверни ритуал, док је просечан број коришћених ритуала износио 13, што говори о њиховој изразито већој склоности ка сујеверном понашању него што је то случај са оријентирцима Србије. Када се просечан број ритуала које практикују оријентирци (АС/СД:5.38/3.46) упореди са налазима студије Блек и Фредерик (1998), може се закључити да је он далеко мањи од оног који користе фудбалери (АС/СД: 10.75/7.07), гимнастичари (АС/СД:15.33/5.55) и атлетичари (АС/СД: 9.78/4.65). Подаци о распрострањености сујеверног понашања међу спортистима добијени у различитим истраживањима нису захвални за поређење, јер су добијени на узорцима различите величине, из различитих спортова, различитих такмичарских нивоа, спортистима само једног или оба пола, из различитих култура, или је сујеверје мерено различитим инструментима, а изражавано као проценат, збирни просечни скор на скали у целини (нпр. Bisht et al., 2016), просечни скорови за скалу у целини или поједине категорије сујеверја (нпр. Ptacek, 2016). Тако, нпр. Гупта и Дат (Gupta, & Dutt, 2019) извештавају да је 78% индијских тимских колеџ спортиста сујеверно, Бага и Лин (Burger, & Lynn, 2005) да је 74.3% бејзбол играча сујеверно, док

Јадав и Агаше (Yadav & Agashe, 2018) налазе да је 78% елитних индијских тимских и индивидуалних спортиста веома сујеверно, 16% умерено сујеверно, а 6% уопште није сујеверно. У неким студијама (Deol & Singh, 2017; Ofori et al., 2012) уопште нема података о броју сујеверног понашања које користе спортисти различитог такмичарског нивоа, пола, врсте спорта, порекла или психолошких карактеристика. У другима, пак, приказује се проценат коришћења сваког појединачног ритуала (Bleak & Frederick, 1998; Basiaga-Pasternak, 2019; Gregory & Petrie, 1972) или категорија ритуала (Barkoukis, Perkos & Kokkinopoulos, 2011; Ptacek, 2016; Wiseman & Watt, 2004) па је тешко дати неки заједнички закључак о њиховој распрострањености.

Анализа података у табели 2 говори да међу 15 ритуала које је навело бар 10% оријентираца, доминирају ритуали везани за одећу, изглед и припрему (*начин облачења, загревање у издвојености и тишини, слушање исте музике, једење истог obroka, везивање пертли на исти начин, небријање на дан такмичења*), док међу ритуале које оријентирци највише користе спадају ритуали током наступа (*навијање, бодрење, 67.9%*), тимски ритуали (*тимско навијање, 53.8% и тимски говор, 41.0%*) и ритуали пред наступ (*загревање на исти начин, 44.9%*). Однос према фетишима или срећним предметима је помешан. Највећи проценат (25.6%) оријентираца их одбацује не верујући да им могу донети срећу током наступа, 12.8% наводи да има срећан комад одеће, а 10.3% на дан такмичења носи срећну амајлију. Да ли су и колико оваква уверења под утицајем пола, старости и такмичарског искуства, говоре подаци презентовани у табелама 3, 4, 5, 6 и 7.

Занимљиво је да се проценти практиковања појединих ритуала не слажу са просечном оценом њихове ефикасности која се креће од 1 (уопште није ефикасан) до 5 (веома ефикасан). Просечна оцена ефикасности (табела 1) је прилично ниска ($AC=2.88$, $CD=1.31$), па се намеће закључак да их оријентирци користе „за сваки случај“ иако искрено не верују у њихову делотворност у обезбеђивању доброг наступа и контроли фактора среће. Мада ритуал *додиривања и љубљења срећне амајлије*, користи само 3.8% спортиста, он је добио највећу оцену на ефикасности ($AC=3.67$), тј. оријентирци га сматрају често ефикасним, а следи га тимски ритуал *слагања руку* ($AC=3.57$) иако га користи тек 9% испитаника, два ритуала молитве, такође са ниским процентом коришћења (6.4% и 7.7% респективно): *Плашим се да нећу имати среће ако се не помолим* ($AC=3.40$) и *Пре сваког наступа молим се за успех* ($AC=3.33$). Висока оцена ефикасности молитве пре сваког наступа, заједно са високим процентом коришћења овог ритуала, потврђена је и у студији Блек и Фредерик (1998), јер га је користило 84% фудбалера, 83% атлетичара и 67% гимнастичарки, процењујући га од *често* до *веома ефикасним* ($AC= 4.38; 4.08; 4.00$ респективно).

Нашу пажњу посебно заслужују они ритуали (табела 2) које ниједан оријентирац није користио (нпр. *стављање срећних знакова на патике; бојење лица; шишање на дан такмичења; тетоважа пре такмичарске сезоне; поседовање тимске молитве и важност заједничке молитве за тим*), што индиректно говори да молитве, посебно колективне нису укорењени модел наше културе и религије. Сујеверје тренера, уписивање бројева на кожу, купање леденом водом, на дан такмичења, такође, није типично сујеверно понашање у оријентирингу, што ове ритуале чини непотребним у будућем упитнику намењеном оријентирцима.

Анализа одговора које су испитаници навели на додатно *отворено питање* о ритуалима које користе, а нема их у упитнику, показује да они одређена понашања (одлазак у тоалет, хидрирање, сређивање косе, провера опреме за наступ, начин загревања и храњења) не опажају као сујеверја, већ као део предстартне рутине и припреме за наступ. Око 14% оријентираца додатно истичу да нису сујеверни, да немају ритуале, или не раде ништа специфично. Садржај ритуала које су навели говори да они спадају у категорију престартних рутина (дубоко дисање, визуализација, медитација, начини загревања) или ритуала специфичних за оријентиринг (чишћење чипа одређен број пута, провера везаности пертли, опреме коју требају понети,

стартних времена конкуренције, упознавање са тереном на основу ранијих мапа). Резултати презентовани у табелама 1 и 2, као и резултати експлоративне факторске анализе (табела 7) говоре о потреби конструисања упитника за процену сујеверних ритуала који су специфични за оријентиринг и нашу спортску културу.

Табела 1 Број, проценат и просек навођених ритуала са просечном оценом њихове ефикасности и поуздањем у оријентиринг способности

Број наведених ритуала	f	% испитаника који су навели толико ритуала		
0	6	7.7%		
1	6	7.7%		
2	4	5.1%		
3	7	9.0%		
4	13	16.7%		
5	5	6.4%		
6	8	10.3%		
7	10	12.8%		
8	8	10.3%		
9	2	2.6%		
10	2	2.6%		
11	2	2.6%		
12	1	1.3%		
13	2	2.6%		
14	2	2.6%		
Укупно:	78	100%		
Варијабла	АС	СД	Мин-макс	
Број коришћених ритуала	5.38	3.46	0-14	
Оцена ефикасности ритуала	2.88	1.31	1-5	
Спортско самопоуздање	4.10	0.81	2-5	

II Повезаност демографских, ситуационих и персоналних фактора са сујеверним понашањем

У табели 3 презентовани су само статистички значајни Пирсонови коефицијенти корелације између ефикасности сујеверних понашања с једне и пола, старости, дужине спортског (такмичарског) стажа и самопоуздања у оријентиринг способности, с друге стране. Они потврђују наше очекивање да су демографске карактеристике испитаника (пол и старост), као и дужина бављења спортом, повезане са њиховом склоношћу да више или мање практикују сујеверне ритуале. Старост оријентираца и дужина бављења оријентирингом негативно су повезани са коришћењем скоро свих сујеверних ритуала, а статистички значајно са укупним бројем ритуала ($r=-.40, p<.01$; $r=-.38, p<.01$), склоности да се проверава изглед у огледалу ($r=-.34$) и учествује у ритуалу навијања ($r=-.34, p<.01$; $r=-.31, p<.01$). Како старост и дужина бављења спортом иду „руку под руку“ ($r=.81$), логично је да на скоро исти начин утичу на извођење. Другим речима, што су спортисти старији и што се дуже баве спортом, то мање прибегавају сујеверним ритуалима, нарочито оним који се односе на бригу о сопственом изгледу и учествовање у тимском и/или појединачном навијању. Дакле, могло би се рећи да са тренажно-такмичарским искуством оријентираца расте њихово спортско самопоуздање, а истовремено склоност ка коришћењу сујеверних ритуала опада.

Табела 2 Основни дескриптивни статистици за узорак у целини за све испитиване ритуале

РИТУАЛИ	Фреквенција и % навођења		Процена ефикасности	
	ф	%	АС	СД
1. Навијам/бодрим (Д1)	53	67.9	3.17	1.73
2. Навијамо тимски (Е2)	42	53.8	3.19	1.64
3. Загревам се на исти начин (Ц6)	35	44.9	2.88	1.62
4. Тимски говор је важан за добар наступ (Е4)	32	41.0	3.16	1.35
5. Добро се облачим да бих био/ла боље припремљен/а (А3)	28	35.9	3.04	1.62
6. Проверавам изглед у огледалу (А1)	28	35.9	2.21	1.37
7. Пре наступа ми је потребна тишина (издвојеност) (Ц4)	27	34.6	3.11	1.58
8. Пре наступа вежем пертле на исти начин (А14)	25	32.0	2.68	1.80
9. Одбацујем амајлије (Б6)	20	25.6	1.90	1.52
10. Током загревања слушам музику (Ц2)	13	16.7	3.31	1.70
11. Имам срећан комад одеће (Б1)	10	12.8	3.10	1.29
12. За загревање облачим горњи или доњи део на исти начин (А4)	10	12.8	2.60	1.78
13. Не бријем се на дан такмичења (А8)	10	12.8	2.10	1.37
14. На дан такмичења једем исти оброк пре наступа (А13)	8	10.3	3.00	1.69
15. На дан такмичења носим срећну амајлију (Б3)	8	10.3	2.50	1.51
16. Слажемо руке (Е1)	7	9.0	3.57	1.13
17. Неприпремљени смо ако нема подстицајног говора за тим (Е3)	7	9.0	2.71	1.31
18. Молим се за успех пре сваког наступа (Ф1)	6	7.7	3.33	1.97
19. Носим срећну амајлију тако да се не може видети (Б5)	6	7.7	2.67	1.50
20. Плашим се да нећу имати среће ако се не помолим (Ф2)	5	6.4	3.40	1.34
21. Помаже ми тимска/клубска маскота (Б2)	5	6.4	2.60	1.82
22. Жваћем жваку (Д2)	5	6.4	2.60	1.67
23. Пре наступа једем грицкалице и пијем енергетска пића (Ц3)	5	6.4	2.20	1.30
24. На тело лепим кинези-траке чак иако нисам повређен/на (Ц1)	4	5.1	3.00	1.15
25. Немарно одевен/а осећам се боље припремљен/на (А5)	4	5.1	2.50	1.91
26. Носим срећну амајлију тако да се може видети (Б4)	4	5.1	2.00	1.15
27. Пре наступа љубим/додирем срећну амајлију (Б7)	3	3.8	3.67	2.31
28. Не носим чарапе у патикама са крампонима (А15)	3	3.8	1.00	0.00
29. Тренер је сујеверан (Г1)	2	2.6	2.00	1.41
30. На такмичење тренер носи срећну амајлију (Г2)	2	2.6	1.50	0.71
31. Исти тренер ставља ми кинези-траке (Ц5)	1	1.3	3.00	-
32. Тренер подстиче молитву/медитацију (Г3)	1	1.3	5.00	-
33. Обувам чарапе наопако за срећу (А6)	1	1.3	1.00	-
34. Купам се леденом водом на дан такмичења (А9)	1	1.3	1.00	-
35. Уписујем број на кожу (А12)	1	1.3	1.00	-
36. Стављам срећне знаке на патике (А2)	0	0.0	.00	.00
37. Бојим лице (нпр. црно испод очију) (А10)	0	0.0	.00	.00
38. Шишам се на дан такмичења (А7)	0	0.0	.00	.00
39. Урадим тетоважу пре сезоне (А11)	0	0.0	.00	.00
40. Тим/клуб има своју молитву (Ф3)	0	0.0	.00	.00
41. За тим је важно да се моли заједно (Ф4)	0	0.0	.00	.00

Напомена: Групе ајтема А - одећа и изглед; Б - фетиши; Ц - ритуали пред наступ; Д - ритуали током наступа; Е - тимски ритуали; Ф - молитва; Г - тренер

Самопоуздање испитаника у сопствене оријентиринг способности мерено на скали од 1 (уопште нисам сигуран/на) до 5 (веома сам сигуран/на) је висока (АС=4.10, СД=.81), статистички значајно и позитивно је повезано са дужином спортског/такмичарског стажа ($r=.28$, $p<.05$), а негативно са полом спортиста (женски пол „иде“ са нижим самопоуздањем: $r=-.26$, $p<.05$). Корелације самопоуздања у оријентиринг способности са бројем коришћених ритуала ($r=-.39$, $p<.01$) и ефикасности девет специфичних сујеверних ритуала (видети у табели 3), такође је сигнификантна и негативна. Ови налази у потпуности потврђују претпоставку да самопоуздање смањује потребу спортиста за коришћењем сујеверних ритуала. Што су оријентирци сигурнији у своје спортске способности, то они користе мањи број ритуала, а нарочито оних везаних за одећу и изглед, молитву, тимско навијање и бодрење и потребу за тимским подстицајним говором. Наши налази су само донекле сагласни са резултатима Птацекове студије (Ptacek, 2016) у којој је корелација самопоуздања колеџ спортиста са ефикасности тимских ритуала, такође била значајна и негативна, док је корелација са пет ритуала из категорије фетиша, три из категорије одеће и изгледа и једним из категорије

молитве, била сигнификантна и позитивна. Уверени смо да резултати наше студије боље осветљавају позитивну улогу високог спортског самопоуздања – оно делује као фактор који спортисту ослобађа потребе за додатним сујеверним поступцима који ће им створити илузију контроле и сигурности у позитиван исход такмичарског наступа, јер ако су уверени у своје оријентиринг способности, они у такмичење улазе са мање притиска и неизвесности од спортиста чије је поуздање у спортске способности недовољно или ниско и зато су склонији да користе сва друга средства, без обзира на њихову ирационалност и реалну логичку неутемељеност.

Табела 3 Коефицијенти корелације демографских, ситуационих и персоналних варијабли са оценом ефикасности коришћења појединих сујеверних ритуала

В а р и ј а б л е	Пол n=78	Старост n=76	Спортски стаж	Сп.поузд. n=69
Пол, n=78	-	-.23*	-.32**	-.26*
Старост, n=76		-	.81**	
Спортски стаж, n=70			-	.28*
A1: Проверавам изглед у огледалу		-.34**		-.26*
A3: Добро се облачим да бих био/ла боље припремљен/а				-.24*
A8: Не бријем се на дан такмичења				-.25*
A15: Не носим чарапе у патикама са крампонима				-.38**
Ц4: Пре наступа ми је потребна тишина (издвојеност)	.26*			
Д1: Навијам/бодрим	.24*	-.34**	-.31**	
Е2: Навијамо тимски			-.31**	
Е3: Неприпремљени смо ако нема подстицајног говора за тим	.33**			-.33**
Ф2: Плашим се да нећу имати среће ако се не помолим		-.26*		-.38*
Укупан број ритуала које је испитаник навео	.25*	-.40**	-.38**	-.39**

Напомена: * $p < .05$; ** $p < .01$; Укупан број испитаника (n) код свих варијабли, изузев прве три износи 78.

III Сујеверје и пол

Увид у полне разлике може се добити анализом распрострањености оних ритуала који су на основу коришћења код спортиста оба пола ранжирани од 1-15 (табела 4), прегледом табеле 3 са Пирсоновим коефицијентима корелације, а затим прегледом података у табели 5 која показује на којим ритуалима су нађене статистички значајне разлике. Добијена је позитивна корелација женског пола са укупним бројем коришћених ритуала ($r=.25$, $p<.05$), са ритуалима припреме пред наступ у тишини ($r=.26$, $p<.05$), навијањем ($r=.24$, $p<.05$) и подстицајним говором за тим ($r=.33$, $p<.01$), а негативна са самопоуздањем ($r=-.26$, $p<.05$). Далеко већи проценат коришћења сујеверних ритуала са рангом од 1-15 (табела 4), а нарочито резултати т-теста (табела 5) показују да се оријентирке значајно разликују од оријентираца по већој употреби четири врсте сујеверног понашања, по већем броју ритуала које користе и по мањем степену сигурности у своје оријентиринг способности ($t=2.202$; $p<.031$), чиме је потврђено да родне разлике у сујеверним уверењима постоје и да их стручњаци у спорту не би требало занемаривати.

Подаци овог истраживања сагласни су са налазима већине студија у којима су разматране родне разлике у сујеверном понашању спортиста и неспортиста (Bleak i Frederick, 1998; Brevers et al., 2011; Buhrmann & Zaugg, 1982; Gregory & Petrie, 1972; Gupta & Dutt; Hood, 2002; Perkos, Barkoukis & Christopoulos, 2013; Ptacek, 2016; Vyse, 2014; Zaugg, 1980). Вајсмен и Ват (Wiseman, & Watt, 2004) су на узорку опште популације нашли да пол има значајан утицај на усвајање и позитивног и негативног сујеверја. Они су утврдили да жене из опште популације испољавају значајно више обе врсте сујеверја него што је то случај са мушкарцима. Грегори и Питри (Gregory & Petrie 1972), такође, налазе да универзитетске спортисткиње, као и оне које се не баве спортом, наводе значајно више генералног сујеверја него мушкарци. Међутим, када је у питању сујеверје повезано са спортом, онда је слика другачија. Од укупног броја таквог сујеверја, 55.5% навели су спортисти мушког пола, а 45.5% спортисткиње. Исти аутори (Gregory

& Petrie, 1972), а касније су то потврдили Гупта и Дат (2019) уочили су да универзитетске спортисткиње практикују већи број сујеверја повезаних са личним изгледом и социјалним активностима (тимско навијање, активности ноћ пред утакмицу; везивање косе у реп, неношење дресова и знојница беле боје) него њихове мушке колеге. Иако је код оријентирки, такође, уочена тенденција да у односу на оријентирце више практикују ритуале везане за сопствени изглед (нпр. *Проверавање изгледа у огледалу*), док се оријентирци осећају боље припремљени ако су *немарно одевени*, ове разлике не достижу ниво статистичке значајности. У поређењу са оријентирцима, оријентирке користе већи број спортских ритуала (АСж=6.39, АСм=4.64; $t=-2.26$, $p<.027$), више верују у ефикасност тимске/клубске маскоте ($t=-1.99$, $p<.050$), практикују издвојеност и мир пре наступа ($t=-2.35$, $p<.021$), више користе навијање и бодрење ($t=-2.16$, $p<.034$). Ови подаци су прилично подударни са Птацековим (Ptacek, 2016) који је нашао да су универзитетске спортисткиње сујеверније од спортиста када су у питању тимски ритуали, а спортисти када су у питању ритуали пред наступ.

Табела 4 Учесталост коришћења појединих ритуала код спортиста мушког (n=45) и женског (n=33) пола

Р и т у а л и	Мушкарци %	Р и т у а л и	Жене, %
1. Навијамо тимски – Е2	46.7	1. Навијам, бодрим - Д1	84.8
1. Навијам, бодрим - Д1	45.6	2. Навијамо тимски – Е2	63.6
2. Загревам се на исти начин – Ц6	40.0	3. Загревам се на исти начин – Ц6	51.5
4. Тимски говор је важан за добар наступ - Е4	32.3	4. Тимски говор је важан за добар наступ - Е4	51.5
5. Пре наступа вежем пертле на исти начин - А14	28.9	5. Проверавам изглед у огледалу – А1	49.5
6. Проверавам изглед у огледалу – А1	26.7	6. Добро се облачим да би био/ла боље припремљен/а – А3	49.5
7. Добро се облачим да би био/ла боље припремљен/а - А3	26.7	7. Пре наступа ми је потребна тишина (издвојеност) – Ц4	45.5
8. Пре наступа ми је потребна тишина – Ц4	26.7	8. Пре наступа вежем пертле на исти начин А14	36.4
9. Одбацујем амајлије – Б6	22.2	9. Одбацујем амајлије – Б6	29.3
10. За загревање облачим горњи или доњи део на исти начин - А4	15.6	10. Неприпремљени смо ако нема подстицајног говора за тим – Е3	21.2
11. Не бријем се на дан такмичења – А8	15.6	11. Током загревања слушам музику – Ц2	18.2
12. Током загревања слушам музику – Ц2	15.6	12. Имам срећан комад одјеће – Б1	12.1
13. Имам срећан комад одјеће – Б1	13.3	13. Помаже ми тимска/клубска маскота – Б2	12.1
14. На дан такмичења једем исти оброк пре наступа – Б3	11.1	14. Слажемо руке – Е1	12.1
15. На дан такмичења носим срећну амајлију-Б3	11.1	15. Пре наступа молим се за успех – Ф1	12.1

Напомена: Групе ајтема: А - одећа и изглед; Б - фетиши; Ц - ритуали пред наступ; Д - ритуали током наступа; Е - тимски ритуали; Ф - молитва; Г - тренер

Табела 5 Значајне полне разлике на т-тесту са додатком два ритуала на којима су оне близу значајности

В а р и ј а б л е / р и т у а л и	Пол	Н	АС	СД	t	Sig	df
Старост	М	43	38.74	20.60	2.045	.044	74
	Ж	33	29.21	19.53			
Дужина бављења	М	40	19.13	15.80	2.796	.007	68
	Ж	30	9.94	9.94			
Помаже ми тимска/клубска маскота (Б2)	М	45	.02	.15	-1.989	.050	76
	Ж	33	.36	1.14			
Пре наступа ми је потребна тишина (издвојеност) – Ц4	М	45	.69	1.44	-2.355	.021	76
	Ж	33	1.61	2.00			
Навијам/бодрим (Д1)	М	45	1.73	2.06	-2.157	.034	76
	Ж	33	2.73	1.94			
Неприпремљени смо ако нема подстицајног говора за тим (Е3)	М	45	.00	.00	-3.035	.003	76
	Ж	33	.58	1.27			
Просечан број наведених ритуала	М	45	4.64	3.30	-2.261	.027	76
	Ж	33	6.39	3.47			
Збирни скор ефикасности сујеверних ритуала	М	45	13.07	10.95	-2.002	.049	76
	Ж	33	18.61	13.47			
Самопоуздање у оријентиринг способности	М	38	4.29	.83	2.202	.031	67

	Ж	31	3.87	.72			
Проверавам изглед у огледалу (A1)	М	45	.64	1.30	-1.158	.250	76
	Ж	33	1.00	1.39			
Немарно одевен/на, осећам се боље припремљен/на (A5)	М	45	.22	.88	1.454	.150	76
	Ж	33	.00	.00			

Не треба заборавити да постоје и истраживања (Buhmann et al., 1982; Burke et al., 2006; Flangan, 2013; Mutlu et al., 2016; Ofori, Tod & Lavalee, 2018) у којима нису потврђене статистички значајне разлике у броју коришћења сујеверних ритуала између спортиста различитог пола. Иако разлике у броју коришћених сујеверних ритуала нису биле велике и значајне (Burhman et al., 1982), оне су ипак постојале у врсти коришћених ритуала - жене су се више од мушкараца ангажовале у ритуалима везаним за одећу и изглед (бројеви на дресовима, знојнице, сенке за очи, итд.) што су аутори објаснили другачијим обрасцима социјализације мушкараца и жена. До закључка да се родне разлике углавном односе на врсту ритуала које спортисти користе, такође су дошли Перкос, Баркукис и Кристопулос (Perkos, Barkoukis & Christopoulos, 2013), као и бројни други истраживачи.

IV Узраст, такмичарско искуство и сујеверно понашање

Утицај старости и спортског искуства испитивана је анализом варијансе за укупан број коришћених сујеверних ритуала, ефикасност сваког од њих и самопоуздање као зависне варијабле. За одређивање смера и степена разлика примењен је Tukey Post Hoc тест. Прва два податка у табели 6 (као и већини других табела) садрже информације о просечној старости и просечној дужини спортског искуства у свакој категорији спортиста. Анализа података потврђује наше хипотезе да старост и спортско искуство представљају предикторе склоности ка сујеверним ритуалима, јер значајно разликују најмлађе од најстаријих оријентираца (табела 6), као и оријентирце са најмање спортског искуства, од оних са најдужим такмичарским стажом у овом спорту (табела 7). Старост и стаж не утичу само на значајне разлике у броју ритуала које оријентирци користе [$F(2,73)=5.80$, $p<.005$; $F(2,67)=5.03$, $p<.009$], већ и на њихова уверења о ефикасности одређених ритуала које практикују. Тако најмлађи оријентирци (до 17) година, као и они од 18 до 50 година значајно више пажње поклањају свом изгледу и облачењу, па проверавају свој изглед у огледалу више него оријентирци старости преко 50 година [$F(2,73)=4.18$, $p<.019$]. Млађи такмичари више верују у магијску моћ тимских фетиша/маскота, уверенији су у ефикасност ритуала навијања/бодрења, молитве за успех пре наступа и имају израженији страх да неће имати среће ако се не помоле [$F(2,73)=3.85$, $p<.026$; $F(2,73)=6.10$, $p<.004$; $F(2,73)=3.04$, $p<.054$; $F(2,73)=4.95$, $p<.010$, респективно]. Да су млађи спортисти сујевернији од старијих потврдили су и резултати Заугове студије на кошаркашима (Zaugg, 1980). Овакав налаз није неочекиван, пошто млађе спортисте генерално одликује нижи ниво спортског самопоуздања, недовољно такмичарско искуство и неразвијени механизми превладавања стреса. Зато је логично да су склонији да се са стресом, психолошком тензијом и неизвесношћу такмичења боре ирационалним поступцима за које верују да им могу донети срећу и контролу над бројним спољним факторима, а који у овом спорту реално могу утицати на такмичарски резултат.

Подаци показују да на самопоуздање у оријентиринг способности не утиче старост, већ дужина бављења овим спортом (табела 7), што је и очекивано, пошто се у овај спорт улази на различитим узрастима, па се тако дешава да неко са 40 година старости има мање такмичарског искуства него неко ко има 15 или 16 година, а оријентирингом се такмичарски бави од своје 12 године. Наши резултати су супротни налазима Баркоукиса, Перкоса и Кокинопулоса (Barkoukis, Perkos & Kokkinopoulos, 2011) који су показали да на позитивна сујеверна уверења кошаркаша професионалне лиге Грчке не утиче њихова старост и такмичарско искуство, али да ове варијабле имају знатан модерирајући утицај на повезаност негативних сујеверних уверења

са когнитивном анксиозношћу/бригом. Аутори се ограђују од генерализације закључка да на сујеверна уверења не утичу старост и спортско искуство, истичући да ова тврдња важи само за кошаркаше из њихове студије, јер они нису испитивали спортисте оба пола из различитих тимских и индивидуалних спортова. Мутлу и сарадници (Mutlu et al., 2016) су испитујући студенте који се баве тенисом нашли да старост и спортско искуство немају значајан утицај на њихову склоност ка сујеверном понашању. Басиага-Пастернак (Basiaga-Pasternak, 2019) је на узорку младих пољских и украјинских фудбалера, такође, нашла да њихова старост није била значајан предиктор сујеверног понашања, већ су ту улогу имале све три компоненте такмичарске анксиозности (соматска, когнитивна/брига и поремећај пажње). Разумљиво је и зашто налази студије Тод и Браун (Todd & Brown 2003) нису потврдили предикторску улогу такмичарског искуства на сујеверје универзитетских спортиста I и III дивизије, пошто су разлике у дужини њиховог спортског стажа биле занемарљиве.

Табела 6 Резултати АНОВА: значајност разлика између оријентираца различите старости

В а р и ј а б л е / ритуали	Старост	Н	АС	СД	F	Sig
Старост	9.92-16.83 г	26	13.50	1.95	273.077	.000
	17.5-49.58 г	25	31.18	10.79		1 и 3 и 2
	50.4-70.08 г	25	59.99	5.96		2 и 3
Дужина бављења спортом (спортски стаж)	9.92-16.83 г	23	3.24	3.00	60.024	.000
	17.5-49.58 г	22	11.82	6.43		1 и 3 и 2
	50.4-70.08 г	23	30.74	13.24		2 и 3
А1: Проверавам изглед у огледалу	9.92-16.83 г	26	1.12	1.53	4.182	.019
	17.5-49.58 г	25	1.12	1.56		2 и 3
	50.4-70.08 г	25	.20	.500		1 и 3
Б2: Помаже ми тимска/клубска маскота	9.92-16.83 г	26	.50	1.27	3.854	.026
	17.5-49.58 г	25	.00	.00		1 и 2
	50.4-70.08 г	25	.00	.00		1 и 3
Ц4: Пре наступа ми је потребна тишина (издвојеност)	9.92-16.83 г	26	.46	1.07	4.996	.009
	17.5-49.58 г	25	1.92	2.18		1 и 2
	50.4-70.08 г	25	.92	1.63		
Д1: Навијам/бодрим	9.92-16.83 г	26	2.88	2.06	6.100	.004
	17.5-49.58 г	25	2.60	1.87		1 и 3
	50.4-70.08 г	25	1.12	1.83		2 и 3
Ф1: Пре сваког наступа молим се за успех	9.92-16.83 г	26	.65	1.62	3.043	.054
	17.5-49.58 г	25	.12	.60		
	50.4-70.08 г	25	.00	.00		
Ф2: Плашим се да нећу имати среће ако се не помолим	9.92-16.83 г	26	.65	1.47	4.953	.010
	17.5-49.58 г	25	.00	.000		1 и 2
	50.4-70.08 г	25	.00	.000		1 и 3
Број ритуала које је испитаник навео	9.92-16.83 г	26	6.77	3.64	5.798	.005
	17.5-49.58 г	25	5.76	3.33		1 и 3
	50.4-70.08 г	25	3.68	2.85		

Табела 7 Резултати АНОВА: значајност разлика између оријентираца различитог такмичарског стажа

Варијабле / ритуали	Сп. стаж	Н	АС	СД	F	Sig
Старост	0.17-5 г	25	18.56	12.60	53.715	.000
	6-20 г	23	31.55	15.02		1 и 3 и 2
	23-45 г	20	58.00	9.94		2 и 3
Просечна дужина бављења у свакој категорији спортск. стажа	0.17-5 г	25	2.34	1.54	283.354	.000
	6-20 г	25	11.88	4.32		1 и 3 и 2
	23-45 г	20	35.40	7.18		2 и 3
А1: Проверавам изглед у огледалу	0.17-5 г	25	.64	.86	8.762	.000
	6-20 г	25	1.52	1.78		2 и 3
	23-45 г	20	.05	.22		1 и 2
Б2: Помаже ми тимска/клубска маскота	0.17-5 г	25	.52	1.29	3.618	.032
	6-20 г	25	.00	.00		
	23-45 г	20	.00	.00		
Д1: Навијам/бодрим	0.17-5 г	25	2.88	2.05	4.021	.022

	6-20 г	25	2.08	1.95		1 и 3
	23-45 г	20	1.20	1.91		
Ф2: Плашим се да нећу имати среће ако се не помолим	0.17-5 г	25	.52	1.33	3.447	.038
	6-20 г	25	.00	.00		
	23-45 г	20	.00	.00		
Самопоуздање у своје оријентиринг способности	0.17-5 г	21	3.86	.91	3.771	.029 1 и 3
	6-20 г	24	4.08	.71		
	23-45 г	19	4.53	.70		
Број ритуала које је испитаник навео	0.17-5 г	25	6.60	3.55	5.032	.009 1 и 3
	6-20 г	25	5.96	3.06		
	23-45 г	20	3.70	2.72		

Међутим, како су разлике у спортском искуству наших оријентираца значајне и велике (најнеискуснији су имали у просеку 2.34 године стажа; искусни 11.88, а најискуснији преко 35 година), оне су испољиле велики утицај - прво на њихово спортско самопоуздање, а затим индиректно на број и врсту коришћених ритуала. Оријентирци са најмање такмичарског искуства и који су истовремено и најмлађи (имају у просеку 18 година), манифестовали су значајно нижи ниво спортског самопоуздања од оних са највише искуства [$F(2,61)=3.77, p<.029$], користили су далеко већи број ритуала [$F(2,67)=5.03, p<.009$], имали више поверења у ефикасност тимске маскоте [$F(2,67)=3.62, p<.032$], користили више навијања/бодрења [$F(2,67)=4.02, p<.022$] и упражњавања ритуала молитве због страха да неће имати среће ако се не помоле [$F(2,67)=3.45, p<.038$]. Занимљиво је да оријентирци са просечним такмичарским стажом и просечном старости од 31.5 година, пред наступ посвећују много више пажње свом изгледу него најмање искусни или најискуснији [$F(2,67)=8.76, p<.000$]. У сваком случају, налази ове студије потврђују да старост и спортско искуство представљају значајне предикторе њихове склоности практиковању сујеверних ритуала, као и да утичу на природу ритуала коју преферирају млађи и мање искусни у односу на старије и искусније појединце.

V Методолошки искораци ка упитнику о сујеверју за оријентиринг

Већина аутора досадашњих истраживања сујеверја у спорту су за процену сујеверних ритуала користили оригиналну и/или незнатно модификовану верзију упитника Блек и Фредерик из 1998 (нпр. Burke et al, 2006; Deol & Singh, 2017; Dureja & Singh, 2016; Flangan, 2013; Ofori, Biddle, Lavallee, 2012; Ofori, Todd & Lavalee, 2018, Ptacek, 2016). Други су желели да га прилагоде специфичностима спорта и културе из које њихови спортисти потичу. Нпр. нове упитнике прилагођене спортистима своје земље конструисали су Грегори и Питри (1972), Донти и сар. (2007), Сиборовски (1997), док су неки сујеверје процењивали сопственим или неким другим скалама намењеним спортистима или општој популацији (Basiaga-Pasternak, 2019; Baselga, 2013; Barkoukis et al., 2011; Buhrmann et al., 1982; Hannan, 2019; Fisher, 1997; Hood, 2002; Lindeman & Aranio, 2007; Mutlu et al., 2016; Ofori, Tod & Lavalee, 2017; Rutkowska & Rut, 2020; Todd & Brown, 2003; Yadav & Agashe, 2017), путем полуструктурираних интервјуа (Allen, Thornton & Riby, 2020; Baselga, 2013; Bonk, 2020; Farley, 2015; Gupta & Dutt, 2019), отворених питања или навођења ритуала од стране спортиста (Baselga, 2013; Brevers et al., 2011; Burger & Lynn, 2005; Schippers & Van Lange, 2006), или експерименталних студија (Brevers et al., 2011; Brooks et al., 2016; Damisch et al., 2010; Foster & Weigand 2006; Rudski & Edwards, 2007; Van Raalte et al. 1991; Wright & Erdal, 2008).

С обзиром да је Упитник сујеверних ритуала Блек и Фредерик (1998) намењен спортистима генерално и да га већина савремених аутора користи само као полазну основу за конструисање упитника који боље одражавају специфичности сујеверја у појединим врстама спорта и одређеним културама, један од циљева овог прелиминарног истраживања био је провера његове подесности за процену сујеверја наших оријентираца. Одговор о понашању инструмента нисмо добили само на основу података дескриптивне статистике, већ и применом

експлоративне факторске анализе. Резултати показују да примењени упитник не одговара спортистима наше културе, а нарочито не оријентирцима, јер садржи велики број сујеверја која се код нас уопште не практикује (нпр. *стављање срећних знакова на патике, бојење лица, шишање на дан такмичења, тетовирање пре сезоне, тимска молитва, заједничко/тимско мољење*), а истовремено му недостају типични облици сујеверног понашања карактеристични за оријентиринг које су сами оријентирци дописали (*хидрирање одређени број пута, одлазак у тоалет, чишћење чипа, сређивање косе, бирање одевне комбинације, провера компаса, знојница на челу и зглобу, везаности пертли, стартних времена конкуренције, итд*).

Табела 8 Подаци о броју екстрахованих фактора и проценту варијансе коју објашњавају

ФАКТОРИ	Тотал	% Вариансе	Кумулативни %
1 (5)	4.515	12.901	12.901
2 (3)	3.115	8.901	21.802
3 (3)	2.853	8.150	29.952
4 (4)	2.434	6.954	36.907
5 (2)	2.138	6.108	43.015
6 (3)	2.054	5.868	48.883
7 (3)	1.643	4.696	53.579
8 (4)	1.474	4.212	57.791
9 (2)	1.389	3.969	61.760
10 (1)	1.237	3.535	65.295
11 (2)	1.181	3.376	68.671
12 (1)	1.092	3.120	71.791
13 (2)	1.038	2.966	74.757

Напомена: Експлоративна ФА, метод главних компоненти (У загради је наведен број ајтема које засићује сваки фактор)

Подаци презентовани у табели 2 довољно потврђују изнету тврдњу, јер показују да ни један од 78 оријентираца није користио 6 ритуала, 12 ритуала користио је само од 1-5% испитаника, а 8 ритуала од 6-9% учесника. Ритуали из оригиналног упитника Блек и Фредерик покривају седам области: одећа и изглед, фетиши, ритуали пред наступ, током наступа, тимски ритуали, молитва и тренер. Факторска анализа (анализа главних компоненти са варимакс ротацијом и Каисер нормализацијом) није потврдила такву структуру упитника, јер се показало да 35 сујеверних ритуала (без 6 ајтема које нико није навео) засићују 13 фактора и објашњавају 74% сујеверног понашања (табела 8). Резултати наше ФА веома су слични резултатима Донти, Кацикас и Ставру (Donti, Katsikas, Stavrou, 2007) који су на 42 ајтема упитника Блек и Фредерик (1998) добили 15 фактора, што је био довољан разлог за процену сујеверја код грчких спортиста, а нама је ово прелиминарно истраживање пружило довољно података да га успешно обавимо.

ЗАКЉУЧАК

Циљ ове студије изведене на узорку од 78 оријентираца Србије оба пола, просечне старости од 34.6 год. и такмичарског искуства од 15.2 године, био је да стекнемо увид у распрострањеност сујеверног понашања међу оријентирцима, степен уверености у ефикасност таквог понашања, његову повезаност са старошћу, спортским искуством и самопоуздањем, као и да проверимо подесност оригиналног Упитника Блек и Фредерик (1998) за примену на нашим спортистима.

Добијени резултати оправдавају атрибут „прелиминарна“, јер указују на потребу извођења новог истраживања са новоконструисаним Упитником сујеверних ритуала који би био развијен специфично за оријентиринг. Разлог томе могу бити резултати овог посматрања по којима је експлоративна ФА идентификовала 13 фактора, што није у складу са тврдњом аутора

примењеног упитника (Bleak & Frederick, 1998) да се спортски ритуали сврставају у 7 различитих категорија. О потреби конструисања специфичног упитника говори и податак да шест ритуала из УСР ниједан оријентирац не користи, да је пет ритуала навео само по један учесник, а четири ритуала само 2-3 учесника.

Налази студије откривају да је сујеверно понашање умерено распрострањено међу оријентирцима Србије, јер су они користили од 0-14 ритуала, у просеку 5.4, што је у складу са резултатима других студија. При томе, испитаници нису нарочито уверени у ефикасност примене ритуала, која на скали од 1-5 достиже ниво умерене делотворности ($AC=2.88 \pm 1.31$). Највећи проценат оријентираца користи ритуале везане за тимско и индивидуално навијање, изглед и облачење, начин загревања и припрему за наступ, као и ношење срећног предмета (амајлије). Већину наведених ритуала они не доживљавају као сујеверја, већ као предстартне рутине, јер немају својства ригидног тајминга, фиксног редоследа и магичног значења, већ им служе као технике психолошке припреме и физичког загревања.

Све сазнајне претпоставке ове прелиминарне студије, о повезаности сујеверног понашања спортиста са њиховим полом, узрастом, такмичарским искуством и спортским самопоуздањем, су потврђене. У поређењу са оријентирцима, оријентирке су, као и спортисткиње других спортова, склоније сујеверном понашању, користе значајно већи број ритуалног понашања које је другачије природе од оног које користе такмичари мушког пола (више тимски навијају, користе тимске маскоте, важнији им је подстицајни тимски говор и имају наглашенију потребу за тишином/издвојеноћу пред наступ). Истовремено, њихово спортско самопоуздање (сигурност у своје оријентиринг способности) значајно је ниже од самопоуздања њихових колега.

Истраживање је показало да млађи оријентирци, као и они са краћим такмичарским искуством користе значајно већи број сујеверних ритуала од старијих и искуснијих такмичара и да много више пажње придају свом изгледу [$F(2,73)=5.80$, $sig=.005$; $F(2,73)=8.76$, $sig=.000$ респективно], навијању/бодрењу, молитви и клупској маскоти. Пошто такмичарско искуство оријентираца високо корелира са њиховим узрастом ($r=.81$), логично је да обе варијабле скоро истоветно утичу на практиковање сујеверја. Искуснији оријентирци у поређењу са недовољно искусним (почетницима и млађим), имају значајно више спортског самопоуздања. Њихова потреба да сујеверним понашањем контролишу исход свог наступа значајно је мања, а нарочито са ритуалима молитве, навијања, клупских маскота и проверавањем свог изгледа.

Оријентирци своје сујеверно понашање углавном опажају као корисне предстартне рутине, као део припреме за наступ и у додатним напоменама истичу да оно нема карактер магије и празноверја, већ су то активности које их смирују, концентришу и уводе у трку. Они наводе да користе дубоко дисање, медитацију, визуализацију, издвојеност и концентрацију, а то нису ритуали, већ технике психолошке припреме које им помажу да оптимализују ниво узбуђења пред наступ, смање притисак и подигну ниво сопственог самопоуздања. Генерално, налази студије су потврдили да сујеверно понашање оријентираца иде „руку под руку“ са ниским поуздањем у оријентиринг способности, женским полом, такмичарским неискуством и млађим узрастима.

Иако ова прелиминарна студија има одређених недостатака који лимитирају генерализацију њених резултата на понашање других спортиста, пошто је изведена само на узорку оријентираца недовољне величине, њени резултати могу помоћи тренерима који раде са младим оријентирцима и женама да боље разумеју њихове сујеверне ритуале, не негирајући њихове психолошке бенефите који се испољавају у плацебо ефекту и илузији контроле исхода такмичења.

Резултати, такође, истичу важност спортског самопоуздања као фактора који значајно утиче на склоност спортиста да користе сујеверна ритуална понашања, како би се осећали боље припремљени за наступ и призвали срећу као свог савезника. Инструктори и тренери

оријентиринга треба да упознају сујеверне ритуале спортиста које воде, почну их рано обучавати корисним психолошким вештинама које ће им помоћи да ојачају самопоуздање и психолошку резилентност, што ће допринети да ефикасним психолошким рутинама успешно замене или бар редукују практиковање сујеверног понашања у чију делотворност и сами сумњају. Наравно, то је континуиран процес који укључује заједничко ангажовање и посвећеност не само спортиста и њихових тренера, већ и спортских психолога, јер није лако развити осећај контроле, не подлећи притиску и стресу, прихватити изазов и неизвесност такмичења и наступити на актуалном нивоу достигнуте спортске форме.

ЛИТЕРАТУРА

1. Allen, G., Thornton, C. & Riby, H. (2020). 'Don't touch my bag': The Role of Superstition in Professional Male Boxing. *The Sport Psychologist*, 34(1), 35–42.
2. Barkoukis, V., Perkos, S. and Kokkinopoulos, S. (2011). Being superstitious in sports: Effect of superstitious beliefs on athletes' cognitive and affective responses. In B. D. Gerato (Ed.), *Sport Psychology* (pp. 71-91). Nova Science Publishers, Inc.
3. Baselga, M. A. (2013). An investigation of professional ballet dancers' pre-performance routines and superstitious behaviours. *A thesis of Master of Philosophy*, University of Birmingham. Преузето са <https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/5331/1/Baselga14MPhil.pdf>
4. Basiaga-Pasternak, J. (2019). Pre-performance rituals and anxiety among young Polish and Ukrainian football players. *Baltic Journal of Health and Physical Activity*, 11(4): 69-76.
5. Bisht, S., Sardar, S. & Pandey, A. K. (2016). A study of association between superstitious rituals and locus of control among intervarsity male players. *International Journal of Physical Education and Sports*. 1(3), 1-4.
6. Bleak, J. L. & Frederic, C. M. (1998). Superstitious behaviour in sport: Levels of effectiveness and determinants of use in three collegiate sports. *Journal of Sport Behaviour*, 21, 1-15.
7. Bonk, D. N. (2020). Athletes' Perceptions of Pre-Game Rituals in Open-Skill Sports. *Theses, University of Toronto*. Преузето са <https://tspace.library.utoronto.ca/handle/1807/101209>
8. Brevers, D., Dan, B. & Noel, X. (2011). Sport superstition: Mediation of psychological tension on non-professional sportsmen's superstitious rituals. *Journal of Sport Behavior*, 34, 3–24.
9. Brooks A. W., Schroeder, J., Risen, J. L., Gino, F., Galinsky, A. D., Norton, M. I. & Schweitzer, M. E. (2016). Don't stop believing: Rituals improve performance by decreasing anxiety. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 137, 71–85.
10. Buhrmann, H. G. & Zaugg, M. K. (1981). Superstitions among basketball players: An investigation of various forms of superstitious beliefs and behavior among competitive basketballers at the junior high school to university level. *Journal of Sport Behavior*, 4, 163-174.
11. Buhrmann, H., Brown, B., & Zaugg, M. (1982). Superstitious beliefs and behavior: A comparison of male and female basketball players. *Journal of Sport Behavior*, 5(4), 175–185.
12. Burger, J. M. & Lynn, A. L. (2005). Superstitious Behavior Among American and Japanese Professional Baseball Players. *Basic and applied social psychology*, 27(1), 71–76.
13. Burke, K. L., Czech, D. R., Knight, J. L., Scott, L. A., Joyner, A. B., Benton, S. G., & Roughton, H. K. (2006). An exploratory investigation of superstition, personal control, optimism and pessimism in NCAA Division I Intercollegiate student-athletes. *Athletic Insight: The Online Journal of Sport Psychology*, 8(2).
14. Ciborowski, T. (1997). Superstition in the Collegiate Baseball Player. *The Sport Psychologist*, 11, 305-317.
15. Damisch, L., Stoberock, B., & Mussweiler, T. (2010). Keep your fingers crossed! How superstition improves performance. *Psychological Science*, 21(7), 1014-1020.
16. del Rosario, Danyel, "Superstition in Sport: A Phenomenological Study" (2017). *Ithaca College Theses*. 393. Преузето са https://digitalcommons.ithaca.edu/ic_theses/393
17. Deol, N. S. & Sing, D. (2017). *European Journal of Physical Education and Sport Science*, 3(10), 217-225.
18. Domotor, Z., Ruiz-Barquin, R. & Szabo, A. (2016). Superstitious Behaviour in Sport: A literature review. *Scandinavian Journal of Psychology*, 57, 368-382.
19. Donti, O., Katsikas, Ch., Stavrou, N. A. & Psychountaki, M. (2007). Superstitious Behavior Inventory in Sport: A Preliminary Study. *12th European Congress of Sport Psychology*, Halkidiki. Преузето са <https://www.researchgate.net/publication/268390302>
20. Dureja, G. & Singh, G. (2016). Superstitious behavior among judo, taekwondo and boxing players. *Physical Education of Students*, 20(2), 50-59
21. Flanagan, E. (2013). Superstitious Ritual in Sport and the Competitive Anxiety Response in Elite and Non-Elite Athletes. *Bachelor Thesis*, Преузето са https://esource.dbs.ie/bitstream/handle/10788/1599/ba_flanagan_e_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y
22. Farley, A. (2015). A Qualitative Analysis of Superstitious Behavior and Performance: How it starts, why it works, and how it works. *Masters Thesis, WU Graduate School Collection*. 408. Преузето са <https://cedar.wvu.edu/wwuet/408>
23. Fischer, G. J. (1997). Abstention from sex and other pre-game rituals used by college male varsity athletes. *Journal of Sport Behavior*, 20(2), 176-184.
24. Foster, D. J. & Weigand, D. A. (2006). The effect of removing superstitious behavior and introducing a pre-performance routine on basketball free-throw performance. *Journal of Applied Sport Psychology*, 18, 167-171.

25. Gregory, C. J. & Petrie, B. M. (1972). Superstition in sport. *Proceedings of the Fourth Canadian Psychomotor Learning and Sports Psychology Symposium* (pp. 1-30). Waterloo: University of Waterloo.
26. Gupta, B. & Dutt, S. (2019). Superstitious Behaviour in Sportspersons in Relation to Their Performance at Intercollegiate Level. *Indian Journal of Mental Health*, 6(2), 192-202.
27. Hannan, C. E. (2019). „Very Superstitious: The Relationship Between Desperation and Superstitious Behavior“. *Murray State Theses and Dissertations*. 145. Преузето са <https://digitalcommons.murraystate.edu/etd/145>
28. Hood, J. S. (2002). The Relationship Between State-Trait Anxiety and the Use of Superstitious and/or Ritualistic Behaviors in Athletics: An Exploratory Study. *Masters Theses*. Преузето са <https://thekeep.eiu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2417&context=theses>
29. Linderman, M & Aarnio, K. (2007). Superstitious, magical and paranormal beliefs: An integrative model. *Journal of Research in Personality*, 41, 731-744.
30. Mutlu, O., Onturk, Y., Zorba, E., Karafily., Yildiz, M. & Kartal, R. (2016). Analysis on Some Superstitious Behaviors of University Students Engaging in Tennis. Batman University: *Journal of Life Sciences*; 6(1), 317-330.
31. Neil, G. I. (1982). Demystifying sport superstition. *International Review for the Sociology of Sport*, 17(1), 99-124.
32. Ofori, P. K., Biddle, S., & Lavallee, D. (2012). The role of superstition among professional footballers in Ghana. *Athletic Insight: The Online Journal of Sport Psychology*, 4(2), 115-126.
33. Ofori, P. K., Tod, D., and Lavallee, D. (2017). Predictors of superstitious beliefs. *Journal of Psychology In Africa*, 27(1), 1-12.
34. Ofori, P. K., Tod, D. & Lavallee, D. (2018). An exploratory investigation of superstitious behaviours, coping, control strategies, and personal control in Ghanaian and British student-athletes. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 16(1), 3-19.
35. Perkos, S., Barkoukis, V. & Christopoulos, I. (2013). Superstitious beliefs and behaviours in sport: Association with locus of control, anxiety and demographic characteristics. *Inquires in Sport & Physical Education*, 11, 20-31.
36. Ptacek, T. J. (2016). "The Relationship Between Superstition and Confidence in Sport". *Theses and Dissertations*. 742. <https://commons.und.edu/theses/742>
37. Rudski, J. M. & Edwards, A. (2007). Malinowski Goes to College: Factors Influencing Students' Use of Ritual and Superstition. *The Journal of General Psychology*, 134(4), 389-403
38. Rutkowska, K. & Rut, A. (2020). Selected Aspects of the Pre-and Post-Match Rituals of Female Football Players. *Perspektywy Kultury*, 28(1), pp. 127-147.
39. Schippers, M. C., & Van Lange, P. A. M. (2006). The Psychological Benefits of Superstitious Rituals in Top Sport: A Study Among Top Sportspersons. *Journal of Applied Social Psychology*, 36, 10, 2532- 2553.
40. Superstition. (2021). *Merriam-Webster.com Dictionary*, Merriam-Webster. Преузето са <https://www.merriam-webster.com/dictionary/superstition>
41. Todd, M., Brown, C. (2003). Characteristics associated with Superstitious Behaviour in Track and Field Athletes: Are there NCAA Divisional Level Differences? *Journal of Sport Behavior*, 26, 1, 168-187.
42. Van Raalte, J. L., Brewer, B.W., Neneroff, C. J., & Linder, D. E. (1991). Chance orientation and superstitious behaviour on the putting green. *Journal of Sport Behavior*, 14, 41-50.
43. Vyse, S. A. (2014). *Believing in magic*. New York, NY: Oxford University Press.
44. Wiseman, R., & Watt, C. (2004). Measuring superstitious belief: Why lucky charms matter. *Personality and Individual Differences*, 37, 1533-1541.11
45. Womack, M. (1992). Why athletes need ritual: A study of magic among professional athletes. In S. J. Hoffman (Ed.), *Sport and Religion* (pp. 191-202). Champaign, IL: Human Kinetics.
46. Wright, P. B. & Erdal, K. J. (2009). Sport superstition as a function of skill level and task difficulty. *Journal of Sport Behavior*, 32(2), 187-199.
47. Yadav, P. K., Agashe, CD. (2018). Evaluation superstitious behaviour in elite male sportsperson. *International Journal of Physiology, Nutrition and Physical Education*, 3(1), 2031-2032.
48. Zaugg, M. K. (1980). Superstitious beliefs of basketball players. *Graduate Student Theses, Dissertations, & Professional Papers*. 3784. <https://scholarworks.umt.edu/etd/3784>
49. Živanović, N., Randelović, N. i Savić, Z. (2012). Superstitions and rituals in modern sport. *APES*, 2(2), 220-224.